

**ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԱՐՄԱՐԾՈՒՄԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԱԶԱՏ ԲԵՄ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր – Լևոն Լարենց, Օսմանյան կայսրություն, արևմտահայություն, ազգային կուսակցություններ, «Ազատ բեմ», շաբաթաթերթ, ազատագրական շարժում

XIX դարի վերջին քաղաքական պայքարի թատերաբեմ մտած հայ ազգային կուսակցություններն իրենց գաղափարների քարոզչության համար լայնորեն օգտագործում էին մամուլը: 1880-1890-ական թթ. արդեն հրապարակի վրա էին «Հնչակը», «Դրոշակը» և այլ պարբերականներ:

Հնչակյանների ծրագրային գլխավոր կետերից մեկի՝ սոցիալիզմի հարցի շուրջ բախվելով նազարբեկյան թնի հետ և բաժանվելով՝ զուտ ազգայնական կողմնորոշմամբ ընդդիմադիրները, որոնք գլխավորապես արևմտահայեր էին, 1898 թ. Ալեքսանդրիայում ստեղծեցին վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը: Որպես ինքնուրույն քաղաքական կազմակերպություն՝ այն գործեց մինչև 1921 թ. և միավորվելով Հայ սահմանադրական ռամկավարների հետ՝ դարձավ Ռամկավար-ազատական կուսակցության բաղկացուցիչ մասը:

Ձևավորումից հետո վերակազմյալներն իրենց տեղական կառույցները ստեղծեցին Եգիպտոսում, Ամերիկայում, Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրերում (Կ. Պոլիս, Փոքր Հայք, Կիլիկիա): Նրանց առաջին պարբերականը Ա. Արփիարյանի կողմից Լոնդոնում հրատարակված «Մարտ» թերթն էր (1897), այնուհետև «Նոր կյանք» հանդեսը: Մի քանի տարի անց Բոստոնում սկսեց հրատարակվել «Ձայն Հայրենյացը»:

1903 թ. կուսակցության Եգիպտոսի մասնաճյուղը ձեռնամուխ եղավ «Ազատ բեմի» հրատարակությանը¹, որը որպես շաբաթաթերթ սկսեց լույս տեսնել Ալեքսանդրիայում: Նրա արտոնատերը Ջարեհ Գոչյանն էր, իսկ խմբագիրը՝ Լևոն Լարենցը, որի իսկական անունն Արսեն Քրիզյան էր:

¹ Որոշ տարակարծություն է առաջանում պարբերականի հրատարակության հիմնադրման թվականի շուրջ: Համարվում է, որ այն սկսել է հրատարակվել 1903 թվականից, սակայն մեզ չհաջողվեց գտնել 1903 թ. որևէ համար: Մյուս կողմից՝ «Ազատ բեմի» 1906 թ. հունվարի 6-ի համարում (թիվ 38) նշվում է, որ նրա հրատարակությունը սկսվել է 1904 թ. հունվարին: Բացի այդ, «Ազատ բեմի» գաղափարակից և վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության մյուս օրգանի՝ «Ձայն Հայրենյացի» էջերում «Ազատ բեմի» հրատարակության մասին առաջին հարոդումը տպագրվում է միայն 1904 թ. սեպտեմբերի 21-ի համարում (թիվ 306):

Մինչև 1906 թ. հունիսը «Ազատ բեմը» հրատարակվել է Ալեքսանդրիայում, որից հետո՝ Կահիրեում (1906 թ. հուլիսի 25-ից): 1907 թ. պարբերականը լույս է տեսել շաբաթական երկու անգամ: Թեև դրա հրատարակության գործում գլխավոր դեր ունեցող անձինք՝ Գոչյանը, Լարենցը, Լ. Մկրտչյանը, վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության անդամներ էին, սակայն «Ազատ բեմը» լույս չի տեսել «վերակազմյալ հնչակյան օրգան» վերտառությամբ, այլ սոսկ որպես գրական, ազգային ու քաղաքական շաբաթաթերթ: Սրանով հանդերձ՝ 1906 թ. հունվարի 18-ի համարում նշվում է պարբերականի «Նոր հնչակեան օրկան» լինելու հանգամանքը:

«Ազատ բեմի» շուրջն էին համախմբվել դարասկզբի հայ հասարակական-քաղաքական ու գրական կյանքի մի շարք ճանաչված դեմքեր: Իր «Պատմական ակնարկներով» շաբաթաթերթին աշխատակցել է Միհրան Սվազյանը, քրոնիկներով՝ Երվանդ Օտյանը (Երօտ), բանաստեղծություններով՝ Մարի Պեյլերյանը: Ազգային, քաղաքական ու գրական բնույթի խմբագրականներով ու հոդվածներով հանդես են եկել Զ. Գոչյանը, Լևոն Մկրտչյանը (Արմենիոս), Բարսեղ Օհանյանը, Օնիկ Թաշճյանը, Երվանդ Ամատունին: Պարբերականի ամենակտիվ աշխատակիցը, սակայն, եղել է նրա խմբագիր Լևոն Լարենցը:

«Ազատ բեմը» լուսաբանում էր միջազգային-քաղաքական անցուդարձը, եգիպտահայ համայնքի խնդիրները, կրթական, մշակութային ու բարեգործական մարմինների գործունեությունը, անդրադառնում էր պարսկահայերի դրությանը, հրապարակում Կովկասի հայության կյանքին վերաբերող նյութեր: Պարբերականը չէր սահմանափակվում միայն իր շուրջը համախմբված աշխատակիցների թղթակցություններով և իր էջերում հոդվածներ ու հաղորդումներ էր արտատպում արտասահմանում հայանպաստ գործունեություն ծավալած՝ համապատասխանաբար անցյերեն և ֆրանսերեն հրատարակվող «Armenia» (Բոստոն) և «Pro Armenia» (Փարիզ) լրագրերից: Վերջինիս խմբագիրը Պիեռ Քիառն էր, իսկ խմբագրական մարմնի կազմում էին Ժորժ Կլեմանսոն, Անատոլ Ֆրանսը, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեն, Ժան Ժորեսը և Էժեն դը Ռոբերտին:

Փաստացի լինելով վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության օրգանը՝ «Ազատ բեմը» պետք է արտահայտեր նրա՝ համաժողովրդական ապստամբության միջոցով թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու գաղափարի վրա խարսխված քաղաքական հայացքները: Դրա վկայությունը պարբերականի բազմաթիվ խմբագրականներն են, որոնք պատմական ակնարկների ձևով ներկայացնում են ֆրանսիական հեղափոխությունը, հունական ու արաբական ապստամբությունները: Սրանց նպատակը ժողովրդին ոգևորելն էր, ուրիշ ժողովուրդների օրինակներով ցույց տալ, որ ազգային ազատագրությունը ձեռք է բերվում պայքարի միջոցով: Շաբաթաթերթի 1906 թ. հունվարի 6-ի խմբագրականը հայտարարում է, որ «Ազատ բեմը» անփոփոխ մնում է առավելապես «յեղափոխական փրկարար գաղափարի տարածու-

մին նվիրում թերթ մը: Միմիայն օգտակար ըլլալու համար ազգային դատին, պատրաստել հայութիւնը աննախընթաց թափով մը կոտորելու-փշրելու համար ստրկութեան ամօթայի շղթան: Ահա՛ «Ազատ բեմի» ուղղութիւնը, ահա մեր միակ հաւատքը, միակ ծրագիրը»¹:

Պարբերականի 1907 թ. ապրիլի 17-ի խմբագրականում Լ. Լարենցը գրում է, որ «Ազատ բեմը» իր գործունէության ընթացքում պայքար է մղել երեք հակառակորդների դէմ՝ ազգային կուսակցությունների շարքերը «սպրդած յեղափոխական մակարոյծներուն», թրքամետ ազգային-պահպանողական ուժերի և «մայր երկրին մէջ տիրող զարհուրելի ռեժիմին դէմ» (1907, թիվ 1): Պարբերականն աշխատել է ցույց տալ համիդյան վարչակարգի կործանարար էությունը և համախմբել «աշխարհի հայերը, որ ազգովին ըմբոստանան բռնութեան դէմ» (նույն տեղում):

Արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը ներկայացվում էր «Կացութիւնը Հայաստանին մէջ» խորագրի ներքո, «Հայ յեղափոխական դեմքեր» շարքը նվիրված էր ազատագրական շարժման գործիչներին: Շաբաթաթերթը լուսաբանում էր թուրքահպատակ ժողովուրդների՝ հույների, մակեդոնացիների, բուլղարների, արաբների ապստամբություններն ու հայդուկային կռիվները: Պարբերականի «Թերթոն» բաժնում տպագրվում էին հայ և օտար գրողների ստեղծագործությունները:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կարևոր գրավականներից մեկը ազգային կուսակցությունների միության կամ համագործակցության խնդիրն էր: Լինելով այս գաղափարի ջերմ պաշտպանը՝ «Ազատ բեմը», հանդես է գալիս հոգուտ ազգային քաղաքական ուժերի համագործակցության, հանուն գերադաս շահի՝ «ազգային մահու կենաց խնդրի» (1904, թիվ 13): Բարձրացնելով այս հարցը՝ Լարենցը զգուշացնում էր այն վտանգների մասին, որոնց պատճառ կարող էր դառնալ հայ «յեղափոխական գործոն ուժերու միջև բացված վիհի ընդլայնումը» (1906, թիվ 58):

«Յեղափոխական կուսակցութեանց միութեան մեկ քանի արգելքները» խմբագրական հոդվածում Լարենցը մատնանշում է այն խոչընդոտները, որոնք թույլ չեն տալիս դրա իրականացումը: Դրանցից մեկը սոցիալիստական սկզբունքների գերակայությունն է հնչակյան կուսակցության մէջ, իսկ մյուսը՝ Կովկասում ՀՅԴ-ի ծավալած սոցիալ-դասակարգային պայքարը: Նա հասկանում է, որ «տաճկահայ յեղափոխութեան համար հաստատուած» կուսակցությունները իրենց գլխավոր նպատակից զատ կարող են նաև հայ կյանքից բխող այլ խնդիրների լուծմանը հետամուտ լինել, քանի որ, ինչպես նշում է, «Կովկասեան կենաքին օրվան պահանջքն է այդ» (1904, թիվ 64):

Սրանով հանդերձ Լարենցը գտնում է, որ հայ հեղափոխական միության գաղափարի «ճշմարիտ բարեկամները անոնք են, որոնք տաճկահայ ազա-

¹ «Ազատ բեմ», 1906, թիվ 38: Այսուհետ շարադրանքում՝ տարին և թվականը:

տագրման խնդիրը անադարտ և առանձին պահելով, կհետապնդեն միայն և միայն անոր իրականացման» (նույն տեղում): Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ «Ազատ բեմը» ողջունեց «հայ հեղափոխական կոնգրես» գումարելու Մուրասի կոչը (նույն տեղում): 1907 թ. հունվարի 30-ի համարում շաբաթաթերթը հրապարակեց այս հարցի շուրջ վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության դիրքորոշումը, ըստ որի վերակազմյալները հանդես են գալիս հոգուտ միության:

«Ազատ բեմը» բարձրացնում է նաև հայ ազգային կուսակցությունների և եկեղեցու փոխհարաբերությունների հարցը: Խմբագրական հոդվածում Լարենցն անդրադառնում է այն խնդրին, թե արդյոք ազգային կուսակցությունները պետք է միջամտեն հայ գաղթօջախների տեղական ազգային-եկեղեցական գործերին: Նա գտնում էր, որ թեև կրթական, եկեղեցական հարցերի կարգավորումը կուսակցությունների հիմնական խնդիրը չէ, սակայն բացառիկ դեպքերում, երբ այդպիսի խնդիրները տեղական նշանակությունից վեր են բարձրանում և համազգային նշանակություն ստանում, ազգի քաղաքական կազմակերպությունները պարտավոր են իրենց ձայնը բարձրացնել ու միջամտել: Որպես օրինակ Լարենցը բերում է 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական «ուկազը» (1906, թիվ 46):

«Ազատ բեմը» խիստ քննադատում է պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանին, որի գլխավորությամբ կայացած եպիսկոպոսական ժողովի ընդունած հայտարարության մեջ ասվում էր, թե հայ ազգը դարեր շարունակ օսմանյան պետության մեջ ապրել է ապահով ու երջանիկ, և միայն մի քանի խռովարարների արարքները չեն համապատասխանում նրա հավաքական ցանկությանը: Այս հայտարարության պաշտպանության հարցով ժողովը դիմել էր կաթողիկոս Մ. Խրիմյանին: Պարբերականն այն համոզմունքն է հայտնում, որ «հայութեան ցաւերուն գիտակից Խրիմեան կաթողիկոսը երբեք չպիտի փորձէ ջլատել յեղափոխականներու առողջ գործունէութիւնը» (1905, թիվ 25):

«Ազատ բեմը» խարազանում է հայ հոգևորականության շրջանում գոյություն ունեցող հոռի բարքերը՝ ազահությունը, տգիտությունը, փառասիրությունը (1904, թիվ 42): Այս հարցում առանձնանում են հատկապես Ե. Օտյանի քրոնիկները:

«Ազատ բեմը» բարձրացնում է հայ ազգային-քաղաքական կյանքում ունևոր խավերի մասնակցության հարցը: «Մեր հարուստները» խմբագրականում Լարենցը խարազանում է «թրքահայ հարուստներուն սառնասիրտ անտարբերութիւնը ազգին կենսական կարիքներուն ու խորունկ ցավերուն հանդէպ» (1904, թիվ 4): Իր մի շարք խմբագրականներում Լարենցը հարուստներին կոչ է անում ակտիվորեն մասնակցել Սասնո կտորածների հետևանքով ծանր դրության մեջ գտնվող հայությանը օգնելու համար կազմակերպված հանգանակություններին (1904, թիվ 23, 25, 26, 27, 1905, թիվ 27):

Պարբերականի էջերում Ե. Օտյանը սուր քննադատության է ենթարկում եգիպտահայ որոշ երևելիների հակազգային գործունէությունը, որի համար

թե՛ ինքը և թե՛ «Ազատ բեմի» խմբագրատունը ենթարկվում են հարձակման (1904, թիվ 47):

Պարբերականն անդրադառնում է նաև այդ շրջանում որոշ հայ մեծահարուստների աղմկահարույց սպանությունների հարցին և չնայած ունևոր խավերին ուղղված իր քննադատություններին՝ դատապարտում է այդ երևույթը՝ գտնելով, որ բռնության գործադրումը միայն բացասական հետևանքներ է ունենալու (1907, թիվ 45):

Հրատարակվելով Եգիպտոսում՝ «Ազատ բեմը» բնականաբար պետք է լայնորեն լուսաբաներ եգիպտահայ համայնքի կյանքը, բարձրացներ նրա առջև ծառայած խնդիրները, որոնք ներառում են կրթական, մշակութային, բարեգործական, կրոնական բազում հարցեր: Պարբերականը խրախուսում էր արևմտահայությանն օգնելու եգիպտահայերի բոլոր ձեռնարկումները (1905, թիվ 43, 44, 1907, թիվ 42): Այս բնույթի հոդվածներով ու հրապարակումներով հանդես են գալիս Միհրան Տամատյանը (1904, թիվ 25, 26), Միքայել Կյուրճյանը (1904, թիվ 36): Հատկապես մեծ տեղ էր տրվում մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործին: Շաբաթաթերթը լուսաբանում է Կահիրեի Գալստյան (1904, թիվ 24), Ալեքսանդրիայի Պողոսյան (1904, թիվ 38, 39, 1905, թիվ 10) վարժարանների գործունեությունը:

«Ազատ բեմը» լուսաբանում է նաև ազգային կյանքում գոյություն ունեցող կրոնադավանաբանական խնդիրները: «Եգիպտահայ հռոմեականները» հոդվածում արծարծում է ազգային խնդիրների հանդեպ Եգիպտոսի հայ կաթոլիկների վերաբերմունքի հարցը: «Ժամանակն է, որ ամեն հայ-հռոմեական, որ կըսիրէ իր ազգը և կրօնքը, հետաքրքրուի իր պատկանած համայնքին գործերով, բան մը, որ մարդկային տարրական պարտք մըն է», - գրում է պարբերականը (1907, թիվ 7): Ծավալվելով հարցի շուրջ՝ մատնացույց է արվում այն ցավալի և միաժամանակ վտանգավոր երևույթը, որ հայ կաթոլիկ համայնքն աստիճանաբար օտարանում է իր մայրենի լեզվից: «Երբ որևէ համայնքի քով լեզուն մեռած է, այդ համայնքը կրնա՞յ ապրիլ ու պահել իր ինքնությունը...», հռետորական, միաժամանակ իրատեսական հարց է բարձրացնում շաբաթաթերթը (նույն տեղում):

«Ազատ բեմը» հանդես է գալիս աշխարհասփյուռ գաղթականության շահերի պաշտպանության դիրքերից: Ներկայացնելով հայ գաղթականության ծանր դրությունը՝ պարբերականը առաջադրում է նոր կազմակերպություն ստեղծելու հարցը, կարծիք հայտնում, որ պետք է ստեղծվի մեկ մարմին՝ Գործադիր ժողով, որի կենտրոնը կարող է լինել Փարիզը կամ Լոնդոնը: Այն կարող է գումարվել տարին մեկ անգամ: Գործադիր ժողովը պիտի կազմի գործողությունների ծրագիր, որի նպատակն է լինելու գաղթական հայությանը «մեկ մարմին» դարձնելը և նրա հավաքական կամքն արտահայտելը (1904, թիվ 19):

Կնոջ դերի հարցը շաբաթաթերթում լուսաբանում է Մարի Բեյլերյանը՝ «Կնոջ դերը յեղափոխութեան մէջ» հոդվածաշարով: «Ազատ բեմի» հրապար-

րակումներում առանձնակի տեղ է հատկացվում Հայկական հարցին և եվրոպական պետությունների ու Թուրքիայի փոխհարաբերություններին: Պարբերականը մեկ առ մեկ անդրադառնում է այս հարցում եվրոպական պետությունների դիրքորոշումներին և ցույց տալիս նրանց քաղաքականության գիշատիչ էությունը: Թուրքիայի վրա Գերմանիայի աճող տնտեսական ազդեցության առնչությամբ՝ Բեռլին-Բադեն երկաթուղու օրինակով ցույց է տրվում Գերմանիայի ձգտումը տեղական շատ էժան աշխատուժի շահագործման միջոցով իր ձեռքում կենտրոնացնելու Օսմանյան կայսրության հսկայական բնական հարստությունները (1907, թիվ 18): Մեկ այլ հրապարակման մեջ նշվում է գերմանա-թուրքական օրըստօրե ծավալվող ռազմաքաղաքական ու տնտեսական համագործակցության մասին: «Գերմանացիք մենաշնորհի ստացած են Թուրքիայի զինվորական պետքերը հայթայթելու գործին մեջ» (1906, թիվ 39),- գրում է պարբերականը՝ նկատելի անհանգստության ու տագնապի շեշտադրումով:

Լուսաբանելով ֆրանսիական կառավարությունում Սասնո կոտորածների քննարկումների հարցը՝ «Դիվանագիտությունը» խմբագրականում Լարենցն ընդգծում է «ծանոթ հայասեր երեսփոխան Բրեսանսեի» վճռական դիրքորոշումը և ընդհակառակը՝ կառավարության կեղծ հայասիրական դիրքորոշումն իր անորոշ ու խուսափողական պատասխաններով: Հեղինակը հեզմանքով է խոսում այն պաշտոնական հայտարարության մասին, թե ֆրանսիական կառավարությունն իր պարտքը կատարել է, և սուլթանը «հարկ եղած հրահանգները տուած է, որպեսզի այս խորապես ցավալի դեպքերը չկրկնուեն» (1904, թիվ 9):

Իր հիասթափությունն արտահայտելով կառավարության այս դիրքորոշման կապակցությամբ՝ Լարենցը գրում է, որ սուլթանական այդ հրահանգների արժեքն իրենց քաջ ծանոթ է: Ըստ այդմ նա հանգում է կարևոր հետևության. «Արդյո՞ք տասն և հինգ տարիներ է ի վեր չսորունեցանք, թե թուրքը ջարդելու համար եվրոպացիներու ներկայութենեն երբեք չխրտչիր, և հիուսատուսի մը ներկայութիւնը չէ, որ պիտի զսպեր Ելղըզի մարդասպանին գիշատիչ գայլերը» (1904, թիվ 13):

Լարենցը շատ դիպուկ է բնորոշում այն իրողությունը, որ եվրոպական կառավարությունների հայասիրական դիրքորոշումը պայմանավորված է ոչ թե հայության «աղերսարկուի դերով կամ հայասեր երեսփոխաններու հարցապնդումներով, այլ ուղղակի Եվրոպայի տնտեսական ու քաղաքական շահերուն վտանգման սարսափով», հանգամանք, որի առջև «երբեք չեն ընկրկիր եվրոպական դահլիճները» (նույն տեղում):

Միննույն ժամանակ նա հակված չէ անտեսելու վերջինիս դերը և գտնում է, որ առանց եվրոպական միջամտության «չենք կրնար որևէ կերպով մեր ազատագրումը ձեռք ձգել» (1904, թիվ 9): Այս առումով ուշագրավ է «Ազատ բեմի» բանավեճը «Մուրճի» հետ: «Յեղափոխական ուղղութիւններ» խմբագրականում Լարենցը մերժում է «Մուրճի» խմբագիր Լևոն Սարգսյանի

պաշտպանած այն սկզբունքը, ըստ որի հայ ազատագրական շարժումը պետք է հրաժարվի եվրոպական միջամտությունից և, հարելով Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդներին, նախապատրաստվի համընդհանուր ապստամբության սուլթանական վարչակարգի դեմ:

Նախ և առաջ Լարենցը գտնում է, որ իր շահադիտական նպատակներով հանդերձ՝ Հայկական հարցում եվրոպական դիվանագիտությունն ունեցել է զգալի դերակատարություն և դեռ պիտի ունենա հետագայում, իսկ Օսմանյան կայսրության մյուս ժողովուրդների հետ հայերի դաշինքն ընդդեմ սուլթանական վարչակարգի նա առնվազն «երևակայությին» է համարում՝ համոզված լինելով այն բանում, որ քուրդ, լազ, չերքեզ և մյուս մուսուլման ժողովուրդները և հատկապես պանիսլամիզմով տոգորված թուրք ժողովրդի առաջնորդները բոլորովին այլ նպատակներ են հետապնդում և մուսուլմանությանը հայությունից գատ ուրիշ ճանապարհ ցույց տալիս (1906, թիվ 61):

Մեծ պետությունների վարած քաղաքականության լուսաբանման հարցում «Ազատ բեմ» առանձնակի ուշադրություն է դարձնում Ռուսաստանին: Դա պայմանավորված էր թե՛ Հայկական հարցում նրա ունեցած դերակատարության և թե՛ Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանի հանգամանքով: Բարձրացված խնդիրների շարքում առանձնանում են ռուս-ճապոնական պատերազմին, ռուսական հեղափոխությանը, ցարիզմի ներքին քաղաքականությանը և այդ համատեքստում հայ ժողովրդի ազգային խնդիրների նկատմամբ նրա դիրքորոշմանն առնչվող հարցերը:

Պարբերականի մի շարք հոդվածներ ու խմբագրականներ նվիրված են XX դարի սկզբին արևելահայերի ազգային կյանքում մեծ իրարանցում առաջացրած հայ եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին ցարական կառավարության 1903 թ. հունիսի 12-ի հրամանագրին: «Տխուր տարեդարձը՝ խմբագրականում Լարենցը դատապարտում է Ռուսաստանի ցարին՝ «Մեծ ավազակին», «ամոթալի ուկազը» ստորագրելու համար: Նա մեծ ոգևորությամբ է գրում արևելահայերի համազգային ընդվզման մասին: Նշելով այդ հրամանագրի հետևանքով ազգի կրած կորուստները՝ հոդվածագիրը միաժամանակ կարևորում է այն հանգամանքը, որ «կովկասահայութեան մեջ արթնացավ ինքնապահպանումի և ազատագրումի ոգին, որն անդառնալիորեն հետաձգեց հայութեան ձուլումը ռուսական զանգուածին մեջ» (1904, թիվ 8):

«Կովկասի հայերուն ապագան» խմբագրականում Լ. Մկրտչյանը, անդրադառնալով հայ եկեղեցու գույքի վերադարձի մասին 1905 թ. օգոստոսի 14-ի ցարական հրամանագրին, նրանում հեռահար քաղաքական նպատակներ է տեսնում: Ըստ հեղինակի՝ դա Ռուսաստանի քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխությունների հետևանք է, որը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն Կովկասի, այլև Թուրքիայի հայության համար, քանի որ դրանով ցարը անուղղակի կերպով սուլթանին հասկացնում է, թե ինքն

այլևս Թուրքիայի վարած հայաջինջ քաղաքականության հետ համակարծիք չէ:

«Օգոստոսի 14-ի ուքազը,– գրում է Մկրտչյանը,– յայտարար նշան մըն է, որ Ռուսիա-հայկական բարենորոգմանց չպիտի հակառակի, երբ այդ խնդիրը մօտերս եւրոպական դահլիճները զբաղեցնէ» (1905, թիվ 20):

«Կովկասի հայերուն ապագան» վերնագրով հոդվածաշարում բարձրացված մյուս կարևոր խնդիրը XX դարի սկզբին Կովկասում արագորեն ծավալվող սոցիալիստական գաղափարախոսությունն էր, որը քաղաքական կազմակերպությունների ձև էր ընդունում և իր սուր ծայրով ուղղվում ռուսական կայսրության դեմ: Այդ շարժման մեջ հայերի ներգրավումը դառնում է «Ազատ բեմի» մտահոգության առարկան: Հոդվածներից մեկում «ռուս ընկերվարականների ծայրահեղ գաղափարներն ու գործունեությունը իրաւամբ վնասակար նկատուած են ռուս ժողովուրդին իրական շահերուն» (1905, թիվ 21): Նշվում է, որ հարաբերությունների մեջ մտնելով ռուս սոցիալիստների հետ՝ հայերն առաջացնում են ռուսական կառավարության թշնամանքը, և այդ հանգամանքը վտանգում է ոչ միայն կովկասահայությանը, այլև Հայկական հարցը: «Ռուս ընկերվարականները խոսում են մտքի ու խղճի ազատությունից, բայց իրենց գաղափարներով ու գործունեութեամբ այդ նույն մտքի ու խղճի ամենամեծ բռնաբարիչներն են»,– ընդգծում է հոդվածագիրը (նույն տեղում): Լ. Մկրտչյանը կոչ է անում հեռու մնալ ռուս սոցիալիստներից: Նրա համոզմամբ հայերի փրկությունը «ազգայնական ըլլալուն մեջն է և ո՛չ երբէք ընկերվարական» (նույն տեղում):

«Ազատ բեմի» «Կովկասյան լուրեր» բաժնում լուսաբանվում են արևելահայության ազգային կյանքի հուզող հարցերը: Այդ շարքում շարաթաթերթը բարձրացնում է ռուսական տարածքում քրդերի սանձարձակությունների խնդիրը, որն ուղղակիորեն առնչվում է հայությանը: Գաղթական հայերի մի խմբի օրինակով, որը, թուրքական ճնշումներից խուսափելով, Իզմիրի մոտ անցել էր ռուս-թուրքական սահմանը ու ռուսական տարածքում ենթարկվել քրդերի հարձակմանն ու թալանին, պարբերականը բարձրաձայնում է, որ սա եզակի դեպք չէ, երբ ռուսական պետության ներսում քրդերն անպատիժ խժոժություններ են կատարում: «Ազատ բեմի» եզրակացությունն իմաստացած է անցյալի պատմական փորձով. «Յայտնի է, որ քուրդը ոչ թե օրէնքի այլ զինուած ոյժին առաջ միայն կարող է խոնարհիլ» (1906, թիվ 51):

Շարաթաթերթը հրապարակումներ ունի նաև ռուսական պետական դումայի մասին, որոնցից մեկում դատապարտում է ինքնակալությանը՝ III պետական դումայի ցրման կապակցությամբ (1907, թիվ 24):

XX դարի սկզբին ցարիզմի հակահայկական քաղաքականության ցայտուն դրսևորումներից մեկը հայ-թաթարական (ադրբեջանական) կոնֆլիկտն էր, որոնք լայնորեն լուսաբանվեցին «Ազատ բեմի» էջերում: Իր բազմաթիվ հրապարակումներում շարաթաթերթը ընդգծում է այն իրողությունը, որ Կովկասի ռուսական իշխանությունը՝ ի դեմս իշխան Գոլիցինի, խիստ բա-

ցասական դեր է կատարել: Մյուս կողմից ցույց է տրվում նաև Թուրքիայի դերակատարությունը:

Պարբերականի 1905 թ. սեպտեմբերի 16-ի համարում Լ. Մկրտչյանը գրում է. «Անկասկած է, որ իշխան Գոլիցինի քաղաքականությունը, որ կը կայանար թաթարները հայերուն դեմ գործածելու մեջ, պատճառ եղած է ցեղային և կրոնական աստելությունները գրգռելու» (1905, թիվ 22): Նա ցույց է տալիս կազակային զորամասերի ու ժանդարմների շատ դեպքերում բռնած կրավորական դիրքը: Խոսելով ռուսական իշխանությունների հակահայկական տրամադրությունների մասին՝ պարբերականը գրում է, որ Գանձակի գեներալ-նահանգապետ Բաուերի հրամանով 1906 թ. սեպտեմբերին խուզարկություն է կատարվել Շուշիի հայկական եկեղեցում, և բռնագրավվել են ինքնապաշտպանության համար կուտակված աննշան գեներալի և զինամթերքը, և ձերբակալվել են մի խումբ հոգևորականներ (1906, թիվ 55):

«Օգնություն» խմբագրականում Լ. Մկրտչյանը նշում է, որ «թաթարների ապստամբությունը խնամքով կազմակերպուած էր», որում մեծ դեր են խաղացել թուրք գործակալները: «Մահմեդական խոռվարարներու պետերը նոյնիսկ կարմիր ֆես կը կրեն, ցոյց տալու համար, որ իրենք Ստամպոլի խալիֆային զորքերն են» (1905, թիվ 22),- գրում է հեղինակը: Բաքվում հայերի վրա հարձակվող թաթարների մոտ թուցիկներ են եղել «Կեցցե իսլամությունը», «Կոտորենք գեավորներին» վերնագրով (նույն տեղում): Հոդվածի վերջում նա կոչ է անում հանգանակություն կազմակերպել և օգնել Բաքվի հայությանը, որին ակտիվ մասնակցություն է ունենում «Ազատ բեմը» (1905, թիվ 23):

Պարբերականը հստակ դրսևորում է իր դիրքորոշումը այդ տարիներին լայն թափով ծավալվող երիտթուրքական շարժման նկատմամբ: «Երիտասարդ թուրքերը կուզեն, որ երկրեն թիզ մը հող իսկ չբաժնուի, այլ Թուրքիայի ամբողջությունը պահպանուի»,- գրում էր պարբերականը (1905, թիվ 70): Այնուհետև թերթն անդրադառնում է նաև այն հարցին, որ տարիներ առաջ նրանց հետ «համերաշխ գործելու» նպատակով հայ քաղաքական տարբեր ուժերը հանդիպումներ են ունեցել և քննարկել Հայաստանի ինքնավարության հարցը՝ «թագավոր ճանաչելով միշտ Թուրքիոյ սուլթանը, այնպես, ինչ դիրք որ ունի Հունգարիան Աւստրիայի մեջ, բայց երիտասարդ թուրքերը հակառակեցան այս ծրագրին և միացումը ջուր ինկալ» (նույն տեղում): «Հայերը զենքով, կոխով և արեան գինով միայն կրնան ձեռք բերել իրենց ազատությունը, ոչ թե ասոր, անոր չոր խոստումներուն վրայ յոյս դնելով» (նույն տեղում),- եզրակացնում է հոդվածագիրը:

1907 թ. «Ազատ բեմի» հրատարակությունը դադարեցվեց: Լ. Լարենցը և շաբաթաթերթի շուրջը համախմբված հասարակական-քաղաքական և մշակութային ճանաչում ունեցող գործիչները (Լ. Մկրտչյան, Ե. Օսյան, Մ. Սվազյան և ուրիշներ) իրենց հրապարակախոսական գործունեությունը շարունակեցին «Չայն հայրենյացում» և այլ պարբերականներում:

Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը թեև հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական կյանքում ունեցած իր ազդեցությամբ զիջում էր սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյաններին և դաշնակցությանը, այնուհանդերձ իր քառորդ-դարյա գործունեությունը նպատակաուղղեց հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության, ինչպես նաև կրթամշակութային զարգացման գործին: Այդ նպատակին ծառայեցին նաև կուսակցության մամուլի օրգանները, և այս առումով իր դերակատարությունն ունեցավ նաև «Ազատ բեմը»:

Անուրանալի է մեկ հանգամանք ևս. «Ազատ բեմի» և ընդհանրապես վերակազմյալ մյուս պարբերականների նշանակությունն արժևորվում է ոչ միայն հայ ազատագրական շարժման մեջ ունեցած ներդրումով, այլև հայ մամուլի, հրապարակախոսության և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության մեջ թողած ուրույն հետքով:

Гегам Оганисян – *Обсуждение армянских национальных и политических проблем в египетской газете «Азат бем»*

Армянские политические партии, вышедшие на арену политической борьбы, в конце XIX века широко пользовались печатными органами для пропаганды своих идей. Реорганизованная партия гнчакистов с 1903 по 1907 гг. издавала в Египте газету «Азат бем», редактором которой был известный публицист и деятель этой партии Левон Ларенц. «Азат бем» поднимала проблемы, которые волновали общественно-политическую жизнь армянского народа. Среди этих проблем ключевое место занимала проблема освобождения западных армян от турецкого ига.

Gegham Hovhannisyan – *Armenian National and Political Issues in Egyptian Periodical «Azat Bem»*

At the end of the XIX century Armenian national parties, which had started a political struggle, used media widely for the propaganda of their ideas. In the period between 1903-1907 the «Verakazmyal Hnchakyan» party (reorganized as «Hnchakyans») was publishing the periodical «Azat Bem» in Egypt, the editor of which was Levon Larents. This periodical was discussing the questions that worried Armenians at the beginning of the XX century, in which the main issue was the liberation of the Western Armenians from the Turkish domination. «Azat Bem» was reflecting the point of view of Hnchakyan Party about a wide range of questions concerning the Armenian liberation movement at the beginning of the XX century.